

QARAQALPAQ FOLKLORINDA ORONIMLIK AÑIZLAR

Muratbaeva Shaxnoza

QMU-magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23052496>

Annotaciya. Ushbu maqolada oronimlik rivoyatlarning folkloristika ilimida órganilish masalalari sóz etilgan.

Kalit so'zlar: Janr, oronim, folklor, rivoyat, toponomika.

Abstract. This article discusses the issues of studying oronymic narratives in the science of folklore studies

Key words: Genre, plot, toponomy, legend.

Orinğa baylanisli geografiyalıq atamalardıń biri oronimler bolıp, ol grekshe “oros” – taw, “onima”- at degen mánini bildiredi. Toponimikada oronimlardıń payda bolıwı, rawajlanıw nızamların úyrenetuǵın taraw oronimika dep júritiledi. Toponimikalıq oronim ataması haqqında sóz etilgende taw, taslar, tóbelik, atawlar, qırlar, shoqqılar túsiniledi. Oronimlik añızlarda mine solardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı xalıq awzındaǵı añızlar sóz etiledi.

Oronimlik obyektlar áyyemnen jer júziniń túrli múyeshlerinde júdá kóp ushırasadı. Olarǵa qoyılǵan atamalar genetikalıq jaqtan da, tariyxıy jaqtan da erte dáwirlerge barıp taqaladı. Bunday atlardıń kópshiligi tariyxtıń túrli dáwirlerindegi túrli basqıshlardan ótip, toponimikalıq añızlar tiykarında awızdan-awızǵa ótip kelmekte. Sonday-aq, olardıń ayırımları hár qıylı sártqı tásirler, urıs-qaǵıslar, dáwirler almasıwı hám dinler tásirinde óziniń eń dáslepki atların ózgertip, jańa túrdegi atlarǵa iye bolǵanlıǵın bayqaymız.

Jerdiń tektonik hám ekzogonik kúshleri tásiiri nátiyjesinde Orta Aziyanıń tawlı rayonlarında júdá kóp úngirler, tóbelikler, oypatlıqlar júzege kelgen. Tábiyattıń usınday hádiyseleri hár qıylı diniy apsanalar, añız hám erteklerdiń kelip shıǵıwına sebep bolǵan. Adamlar jámiyetiniń eń dáslepki basqıshlarında-aq, tawlardan, úngirler, tóbelik hám oypatlıqlardan áyyemgi adamlar jasaw ornı sıpatında paydalanǵanlıǵı haqqında ilimde ilimiy maǵlımatlar bar.

Adamzat payda bolǵannan baslap tábiyat bizge mine usınday materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı usınǵan. Haqıyqatında da, tábiyatta júz berip atırǵan hádiyselerdiń bazıları quramalılıǵı, ózgesheligi menen dıqqatımızdı tartadı, al ayırımları bolsa qandayda bir sırlı qásiyetlerge iye ekenligi menen insanlardı hayran qaldıradı.

Áyyemgi adamlar taw shoqqıları menen aspanı bir-birinen parq qılmaǵan. Aspan hám bálent tawlardı qudaylardıń mákáni dep túsingen. Dúnya xalıqlar mifologiyasına názer salsaq, tawlar haqqında faktlik maǵlıwmatlar, añızlar hám ertekler júdá kóp. Al, biziń aymaǵımızda tawlardıń sanı sanawlı bolǵanlıǵı ushın bul boyınsha maǵlıwmatlar ushıratıw qıyın.

Qaraqalpaqstan aymaǵında bunday atawlar, tóbelikler, qumlıqlar hám atawlar az sanda bolsa da ushırasadı. Degen menen, olardıń ayırımlarınıń atamaları bar bolsa, ayırımlarıniki joq yáki dáwirler ótiwi menen xalıq yadınan shıǵıp umtılıp ketken. Bazıları bolsa aldın bar bolǵan atawlar, qumlıqlar házirge kelip óz atın hám toponimlik ornın joǵaltqan.

Demek, biz xalıq ańızları quramında bar bolǵan hám xalıq awzında saqlanıp qalǵan azı-kem maǵlıwmatlarǵa súyengen halda oronimlik ańızlar haqqında analiz jasaymız.

Qaraqalpaq folklorında oronimlik ańızlar quramına “Qarajar”, “Barsakelmes”, “Qońırat atawı”, “Tók tawı” kibi oronimlik ańızlar bar.

“Qarajar” ańızında Qarajar ataması tóbelik, qumlıqqa qarata qoyılǵan. Sol tóbelikke belgili iyshan jerlengen hám qumlıq uzaqtan qarawıtıp kórinip turatuǵın bolǵan. Ańızdın syujeti tómendegishe:

*“Mına jerde kewser degen ózen bar. Sol jerde Miskin ata degen adam bolǵan. Ol bilayıraқта jasaytuǵın sabaqlas bolǵan bir iyshan menen: “Eger ólsem ekewmizdi bir jerge qoyatuǵın bolsın”, -dep wádelesken. Usı jerde qarabaraq ósip turǵan bir biyik shoqalaq qum bolǵan eken. Ólgennen soń ózlerin sol jerge qoydıratuǵın bolıptı. Bir kúnleri sol Miskin atanın dostı iyshan qaytıp bolıptı. Áliy iyshannın awılının maqsımları iyshandı bermegen hám óziniń awılına qoyǵan. Al Miskin ólgennen keyin onı usı shoqalaq qumnın basına qoyǵan. Sol gezde ol shoqalaq qum biyik eken, uzaqtan jarlanıp, qarawıtıp kórinip turadı eken. Sonın ushın da ol jer “Qarajar” dep atalǵan.*¹

Eskide Qońırat qalasının turǵan jerin suw alıp, úlken teńiz bolıp turǵan waqtında usı teńizdin ortasında bir ataw bolǵan eken. Suw tasqını bolǵanda bir qońır at balası menen sol atawǵa shıǵıp aman qaladı. Sol hádiyseden baslap ataw “Qońırat atawı” dep atalǵan. Folklorımızda berilgen usı “Qońırat atawı”² ańızında atawdin kelip shıǵıw tariyxı menen tanısamız:

“Buringi waqıtta házirgi Qonıratın turǵan ornın suw alıp, teńiz bolıp turǵanda, usı teńizdin ortasında bir ataw bolǵan eken. Suw tasqını basıp kiyatırǵanda sol atawǵa shıǵıp, basqa jaqqa qasha almay, bir qońır at tayı menen qalıp qoyıptı. Sonnan baslap sol ataw «Qońırat» dep atala baslaptı. Suw qaytıp, átirap kebe baslaǵannan keyin de adamlar:

- Hámme jerdi suw alsa da, bul atawǵa suw shıqpaydı eken, - dep, sol atawǵa kóship kelip qonıs taba baslaptı. Ózlerine jaylı mákan taba almay júrgenler Qonıratqa kóshkenlerden:

- Qay jerge kóship bardınlar? - dese, olar:

- Bizler Qońırat atawına kóship bardıq. Ol jerde dúnyanı suw alsa da, úyrekke bir pul degendey, arqayın otıra beresen - desipti. Solay etip atawdin dógeresine xalıq toplanıp, ol úlken mákanǵa aylanıptı.”

Haqıyqatında da, atawdin kelip shıǵıwın kópshilik at tımsalı menen baylanıstıradı.

Qaraqalpaqstan aymaǵının ústirtinde “Barsa kelmes” atı menen belgili bolǵan ata bar. Bul jer úlken batpaqlıq bolǵanlıǵı ushın ol jerge adam barıwı qıyın. Tariyxta ol jerlerde waqtında adamlar jasaǵan, biraq waqıtın ótiwi menen hár qıylı sebepler menen adamlardın barlıǵı qırılıp ketken, yaǵnıy Barsa kelmeske bargan adamlardın heshqaysısı qaytıp kelemegen,- degen pikirler de ushırasadı. “Barsa kelmes” kólemi jaǵınan júdá úlken ataw bolǵan. Onda mal otı ushın juǵımlı ot-shópler, túrli ósimlikler ósedı.

Burınları Aral jaǵalalarında otırǵan baylar qıs kúnleri ózleriniń malların qıslatıw ushın Barsa kelmeske alıp kelip, erte báhárde muz eriw aldı mallardı alıp ketedi eken.

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87 том. – Нөкіс: “Илим”, 2014. 150-б

² Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 77-87 том. – Нөкіс: “Илим”, 2014. 126-б

Bir jılı báhár erte kelip, kútilmegen waqta birden muz túsip ketip, mallar qayta almay atawlap qalğan. Bul hádiyseden keyin xalıq bul jerdi “Barsa kelmes” dep atağan.³ Bul tuwralı xalıq ańızlarınıń basqa birinde: - bir waqıtları atada úlken seń basıw apatshılıǵı bolğan. Onda turǵan adamlardıń hámmesi nabit bolıp, janlı-jániwarlar da qırǵınǵa ushıraydı eken. “Tók tawı”⁴ ańızındaǵı waqıyalar ayırım talashlı máselelerge sebep boldı. Bunda bazı ilimpazlar ondaǵı dáv mifologiyalıq obrazın esapqa alıp bunı ápsana janrına

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах несказочной прозы: (К общей постановке проблемы). – Русский фольклор. М., –Л., 1972, т.13, –С. 6-19.
2. Азбелев С.Н. Отношение преданий, легенды и сказки к действительности // Славянский фольклор и историческая действительность. -М, 1965, С. 11-25; Гусев В.Е. Эстетика фольклора. -Л., 1967, С. 122-123; Соколова В.К. Русские исторические предания. -М. 1970, С. 249; Чистов К.В. Прозаические жанры в системе фольклора // Прозаические жанры в системе фольклора народов СССР. -Минск, 1997. -С. 23; Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах несказочной прозы (к общ ей постановке проблемы) // Русский фольклор. XII. - М.: 1972, С. 6-11
3. История казахской литературы. В 3-х томах. Том 1. Казахский фольклор. -Алмата, Наука, 1968, С.233.
4. Уйгур халик егиз ижадийити. -Апмута, Наука. 1983, –Б.157.
5. Башкорт халык ижады. Риуайаттэр, легендалар. –Офо.: Бошкортстан китап нашриете, 1980, –Б.25.
6. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсақов Б., Сафаров О. Узбек халқ оғизаки поэтик ижоди. - Тошкент: Уқитувчи, 1990. –Б. топонимлик ривоятлари.: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. –Тошкент, 2002. –Б.3.

³ Абдимуратов К. Неге усылай аталган. - Нөкис, «Қарақалпақстан», -1965. 52-б

⁴ Баҳадырова С., Мамбетназаров Қ. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. 115-116-б.